

2030
c 25

ANTWERPIENSIA

1932

(Zesde Reeks)

Losse Bijdragen tot de
Antwerpsche Geschiedenis

DOOR

FLORIS PRIMS
STADSARCHIVARIS

Uitgever :
DRUKKERIJ «DE VLIJT», NATIONALESTRAAT, 46, ANTWERPEN
1933

al het mogelijke gedaan om de Venetiaansche republiek gunstig te stemmen. Het is de tijd van doge Bartolomeo Gravenigo. De republiek, den oorlog betreurend, zou onzijdig blijven, maar ze aanvaardde alle de handelsvoordeelen die de Engelschman haar aanbood. In die voorwaarden konden de galeien ook Antwerpen, den algemeenen wolstapel in 1340, — het jaar der gezegde privilegiën, — wel aandoen.

Naar blijkt uit de Venetiaansche documenten, bleven in ieder geval de «Vlaamsche galeien», nu vier dan vijf in getal, jaarlijks uitvaren, meestal tegen de maand, Maart aan.

Besluit.

Is er te Antwerpen geen ontdekking van nadere bescheiden meer te verhoppen, het Venetiaansch archief is niet zooverre onderzocht dat men er niets meer betreffende onze stad en onze periode zou in vinden.

Intusschen is ons echter het beeld van den Venetiaanschen-Antwerpschen handel uit zijn eerste periode duidelijker geworden. De vloot die ons bezoekt doet Engeland en Vlaanderen aan, en zij bezoekt de Brabantsche markten in derde instantie. Zij verkoopt haar Levantgoederen tegen geld, maar vertrekt niet zonder dit geld weder tegen koopwaren van ten onzent, hoofdzakelijk wol en weefsels, te hebben omgezet. Maar dan moet het wel geweest zijn om den Engelschen wol die te Antwerpen gestapeld was, niet om den inlandschen.

Anderzijds moet de Venetiaansche vloot hier ook wel liefhebbers voor hare Zuidersche producten hebben gevonden.

Wondere ontplooiing der cultuur. De landelijke oude gestachten van het Frankische Brabant, na eeuwen het binnenland te hebben afgegraasd, bij hun vee, of ontgonnen bij hun zweet, stieten éénmaal, al uitzettend, op den stroom der Schelde die door dat land liep. Daar hebben ze zich versteedscht, en in aansluiting met de primitieve oeverbewoners, die leefden van de rivier, hebben ze er, dank zij hoofdzakelijk den visch- en zoutstapel, een belangrijken handel kunnen vestigen. Die handelsbeweging heeft nu meegebracht dat men ook in aanraking komt met de verwijderde gewesten van het Zuid-Oosten...

Genua, waar men eerst om schreef, hadde niet zooveel vreemds aangebracht. Maar «La Superba» liet zich niet bekoren. Venetië bracht wat men niet vroeg; maar we mogen het aanzien als een inzet bij de Antwerpsche bevolking van dien aanleg tot ruimen blik over de wereldvelden, die herhaaldelijk in de geschiedenis de geslachten dezer stad heeft gekenmerkt.

6.

DE EERSTE KARTHUIZERS OP HET KIEL.

Sedert er op het Kiel een vereeniging is, die zich om de geschiedenis der oude heerlijkheid bekommert, komen ons de Kielsche aangelegenheden bij voorkeur uit de pen. Zou een geschiedkundige ook zijn supporters noodig hebben, gelijk een gewone sportsman?

In een der laatste nummers van DE ZONDAGSVRIEND, gaven we het portret van abt Simeomo, den grooten man van het Kielsche Prelaatshof. Heden meenen we de geschiedenis van het Kiel te mogen verrijken met een nieuw kapittel over het Karthuizersklooster, dat er éénmaal zulke groote rol speelde.

Bepaaldelijk wenschen we het hier te hebben over *zijn oorsprong*.

Ziehier wie er tot hiertoe over schreef:

Pieter Doorland, de supprior der Karthuizers te Zeelhem, — aan wie men den Elcerlick toeschreef, — heeft op het einde der XVde eeuw — hij stierf in 1507, — den mirakuleusen oorsprong van het Antwerpsche huis van Sinte Catharina ten berge Sinai geakteerd. Of hij veel archief benuttigde valt te betwijfelen.

Arnoldus Raissius van Douai liet in 1632 verschijnen de ORIGINES CARTUSIANORUM BELGI. Daarin kwam de oorsprong van het Antwerpsche huis aan de beurt (blz. 30-37). Hij benuttigde daartoe de historische herinneringen van de Antwerpsche karthuizers alstoen verblijvende te Lier, en in het bijzonder zag hij de chronijk in die de Liersche karthuiser Ludovicus Torrius (een humanist-poeët), er op gemaakt had. Veel archief heeft hij niet ingekeken. Met zekerheid weten we dat hij het Obituarium heeft benuttigd.

Aubertus Miraeus, Adrianus Barlandus, in de XVIde eeuw, Gramaye en Papebrochius, beiden in de XVIIde eeuw, hebben er ook elke een paragraaf of een bladzijde aan gewijd, en bij Papebrochius, kan men de opsomming vinden van wat ze ontdekten (Annales, anno 1319-1324). Ook zij hebben meer traditie opgenomen en grafschriften benuttigd, dan archief ingezien, daargelaten de grootere stukken, — niet meer den oorsprong betreffende, — van Miraeus.

Diercxsens, de man van het ANTVERPIA CHRISTO NASCENS ET CRESCENS (1773), wint het nu op alle zijn voorgangers. Uit het archief van O. L. V. kerk, bepaaldelijk uit de *capsa Dominorum*, waarin het ging over de betrekkingen tusschen het kapittel en de karthuizers, heeft hij, om zeggens, al gehaald wat er uit te halen was.

Mertens en Torfs tot hun GESCHIEDENIS VAN ANTWERPEN, 11. 204-210, hebben niets anders onder de hand gehad dan Diercxsens en Papebrochius.

Volledigheidshalve is hier dan nog de handschriftelijke Chronijk van het Kiel van J. B. van der Straelen te vernoemen, die van het einde der XVIIIde eeuw dagteekent, maar waar evenmin iets nieuws omtrent den oorsprong van het huis wordt meegegeeld. En dit is heel de historiographie.

Het archief der Kielsche Karthuizers.

Uit dit overzicht moeten we besluiten dat het eigen archief van het Karthuizershuis een gesloten boek is gebleven. Was er wel een archief? Bemerkt dat de Kielsche karthuizers naar Lier zijn verhuisd in 1542. Te Antwerpen was er niets achtergelaten van documentairen aard. Maar het archief werd te Lier zorgvuldig bewaard.

Twee stukken uit dit archief zouden door de vermelde schrijvers te consulteeren geweest zijn, maar, waren ze verstopt of schrikte men af van het lastige onderzoek dat ze vergden, om ze tot degelijke benutting te brengen, zeker is het dat men er niet uit ophaalde wat er in te vinden was, en de meesten hebben het bestaan zelfs dezer stukken niet vermoed.

We bedoelen het oude *Obituarium* of Jaargetijdenboek, en het *Cartularium*, waar men op het Kiel aan schrijvende was in 1406.

Beide boeken verhuisden naar Lier, en zijn thans berustend op het Staatsarchief te Antwerpen. We namen ze een eerste maal onder de hand bij onze studie van de *Geschiedenis van St Joriskerk*, in 1923, en mogen er nu op terug komen. Van het overige van het archief is niets bewaard gebleven dat voor den oorsprong iets leeren zou.

1. Het *Obituarium* werd aangelegd te Antwerpen, in het klooster tusschen 1503 en 1521; het is een copij van de nota's die in het *Martyrologium* van het huis, van af 1324, waren ingeschreven geworden.

Op het einde van het OBITUARIUM is een lijst van de weldoeners aangelegd, voor dewelken men te bidden had. Het was de gelegenheid om een en ander omtrent den oorsprong te boeken.

Torius heeft daar zijn bijzonderste stof gevonden, en men kan deze stof volgen doorheen de heele geschiedschrijving, die we boven nagingen. Maar dat diende gecontroleerd op de akten van het cartularium, om de critische waarde dier nota's te kennen; en dat heeft niemand gedaan.

2. Het CARTULARIUM is een zeer zwaar boek, waarin alle de nuttige titels die het huis in 1406 bezat, zijn overgeschreven, meestal naar rangorde der plaatsen waar de goederen waren gelegen of de rechten bepand. Ook de oudere stukken die men verkreeg bij overgave van een eigendom, en die ons dus niets kunnen leeren omtrent de karthuizers, zijn er in gecopieerd. Het is een heel patiëntiewerk dit corpus tot zijn waarde te brengen, en het lag niet in de werkwijze der geschiedschrijvers die we vernoemden, zulke massa van weinig zeggende en meestal ondienstige stukken te doorpluizen.

Daar stak nochtans, zoo niet de oplossing van het geheim van den oorsprong, dan toch de terechtwijzing en verbetering van hetgeen tot hiertoe was opgeteekend, in. En meteen levert dit boek heel wat stof, om een brok oud kloosterleven en een nieuwe Antwerpsch-Kielsche historie naar voren te brengen. We betreuren den tijd niet dien we er aan besteedden.

De mooie Kielsche legenden.

Met één woord wezen vooraf de legenden herinnerd. Waar is er een klooster geweest, om wiens oorsprong de legende geen gouden draden spon?

De legenden van het Kiel zijn echter van bijzonderen aard. Ze verklaren niet de eigenlijke stichting. Ze leggen ons alleen uit hoe bepaalde personen er toe kwamen de eerste broeders ter hulp te komen.

De eerste legende is die van de nachtelijke lichtjes die op het Kiel te zien waren, en de menschen er toe leidden bij te dragen tot het karthuizersklooster. Een oude kloosterstichtingscliché door Dorland op zijn beurt gebruikt.

De tweede is die van Dankaard Molener, die op een jacht in een spelonk onder een instorting begraven door S. Catharina wordt gered en nu een S. Catharinahuis zoekt om er zijn dankbaarheid aan te besteden; en zoo werd hij de eerste groote begiftiger van ons klooster, dat S. Catharina gewijd was.

De derde wondere geschiedenis, — geen legende, — is die van den koopman Hendrik Hellewagen, die hier overleed in 1333, en die bij testament de broeders rijkelijk indachtig was.

Op een schilderij die in den reffer der Karthuizers te Lier

ing vóór 1784, stelde de schilder de historie van Dankaard Moleneren voor, maar de spelonk en de rotsen waren vervangen voor een poel waar de man in verzinkt, die door S. Catharina, in de wolken verschijnend, gered wordt. In de buurt van het Kiel on men zich geen instortende rotsen indenken, enkel een ebroekte. Daarom waarschijnlijk de poel.
Komen we nu tot de geschiedenis.

De grafzerken der drie « Fundatores ».

Eénmaal stond er op het Laag Kiel, bij de Schelde, een treffelijke Karthuizerskerk en daarbij een klooster met twaalf kloosterzellen die elk met een der letters van het A. B. C. gemerkt waren. In 1542 is dat alles in de vlammen opgegaan, en het puin staat steekend op Hogenberg's gravuur van de Kielsche hagepreeken.

Heeft er iemand der hooger vermelde geschiedschrijvers deze kerk gezien of in de puinen de zerken ontcijferd die er niet verstant waren? Wij betwijfelen het.

Maar in het *obituarium* is veel omtrent de kerk te leeren. We nemen, er in wie er in de koor, wie in het schip, wie in de pittelzaal begraven ligt, enz.

En op een der laatste bladzijden is de lijst der weldoeners vinden, zooals hooger gezegd, die inzet met volgende vermelding:

« HENRICUS HELLEWAGHEN, mercator Allemannie, unus de tribus datoribus ut in eorum sarcophagis habetur. De pecuniis suis fabricata ecclesia, capitulum, refectorium, coquina, hospitium juxta coquinam, s' muri contra Scaldam et quasi cella una. Item quitavit bona nostra Camdonc et alia beneficia ».

Dit beteekent dat Hendrik Hellewaghen, koopman uit Duitschland, een der drie stichters naar op hun zerken staat, als de eerste weldoener werd aanzien, door den schrijver van het *Obituarium*, hans indien men dezen tekst letterlijk opneemt.

En ziehier de verdere vertaling:

« Van zijn geld werd gebouwd de kerk, het kapittel, de koor, de keuken, het gastenhuis bij de keuken, een gedeelte van de muur langs de Schelde, en omtrent één cel. Ook betaalde hij de goederen van Camdonc, en bewees ons nog vele weldaden. »

Nu vinden we in het *Obituarium*, dat Hendrik Hellewaghen overleed op St Benedictusdag 1333. En we vinden er ook genoemd dat de kerk plechtig is gewijd geworden in 1337. Wie nu men overweegt dat Hellewaghen een vreemd koopman was die te Antwerpen wou scheep gaan naar Engeland, en hier ziek viel, die komt tot de meening, dat Hellewaghen niet de beginner van het

huis is geweest. We achten het niet onmogelijk dat hij eerst in 1333 te Antwerpen zij gekomen. Wanneer men hem «fundator» op zijn zerk heeft geheeten, dan is het wegens zijn groot aandeel in den opbouw die eerst een tiental jaren na de aankomst der eerste karthuizers kon worden aangevat. En inderdaad: op zijn overlijdensdag lezen we in het *Obituarium*: «fundator ECCLESIE».

Het geval van den tweeden «fundator» zal dezen uitleg bevestigen. Deze tweede is Dankaard Moleneren. Hij is als de derde vermeld in het *Obituarium* maar schijnt ons naar chronologische orde de tweede te zijn. Terwijl Hellewaghen in gereed geld de broeders heeft geholpen, en ons aldus weinig of geen archief kan geleverd hebben, is Moleneren een man van de stad, die hier gronden bezit, en deze met den halme zal overgeven, en de *effectuatie* bij schepenbrief zal doen vaststellen. Hij komt dan ook herhaaldelijk voor in het *Cartularium*, niet echter vóór 1332. Van hem hebben de broeders éénmaal vijf (1) en éénmaal drie en half bunder land in Edegem gekregen. Daarbij gaf hij een bunder lands te Camdonc en ettelijke geldcijnsen. Hij stierf op 10 Mei van het jaar 1344 en werd begraven «ante chorum». Zijn groote begiftigingen verwierven hem ook de titel van «fundator» op zijn zerk.

Bemerk hier dat er een tweede Danckardus de Moleneren in de karthuizerskerk begraven werd: «ante ostium chori, sub taxali, ante tertium locum». Ongetwijfeld een neef of een zoon van den eerste.

Het *Obituarium* heeft geen woord genoteerd van de wondere redding van den eersten of den tweeden Molnere. En dat onze groote begiftiger niet de man van het eerste uur was, blijkt toch ook wel uit het feit dat zijn eerste gift in 1332 geakteerd werd.

Eindelijk de derde en laatste die «fundator» op zijn grafzerk kreeg, is een man van nog wat later tijd, Arnoud van Hovorst de oude. Hij stierf op een 12 October. Men begroef hem «in saccharia». De bijzonderste gift die men na 1352 van hem herdacht, was die van twee en half bunder land in Edegem. Wij vinden in het *Cartularium* menige stukken waarbij hij goed koopt en verkoopt «ten behoeve van het klooster». Hij schijnt zoo wat de zaakwaarnemer van het huis te zijn voor het stoffelijke, in de jaren 1335-'52.

De periode van 1324 tot 1333.

Uit al het voorgaande is het ons nu duidelijk geworden, dat het woord «fundator» op de drie grafzerken, onze karthuizers-

(1) Akte van 4 November 1332. *Cartularium* f° 28 v°.

geschiedenis tot hertoe heeft beheerscht, en in zekere mate vervalscht. Deze stichters treden eerst te voren, tien jaren na het concordaat tusschen het nieuwe klooster en het kapittel, acht jaren na de wijding van de Sint Catharinakapel buiten het klooster, waarvan de broeders zich aanvankelijk bedienden (1325).

Wat weten we van de voorgeschiedenis, die de tijdsruimte 1323-1333 beslaat?

Raissius zet zijn Kielsche geschiedenis in met de bemerking dat geen karthuizer huis een nederiger begin heeft gehad dan het Antwerpsche: immers voor notaris verklaarde Arnoud van Hovorst dat de allereerste begiftiging van het huis niet meer bedroeg dan drie en half pond groote tornoois, erfelijk.

Zoo ten minste verstaan we den Latijnschen tekst dien we hier, letterlijk willen aanhalen:

«Coram notario publico protestatus est Arnoldus Hovorstius, ut ex instrumento facto patet, primam fundationem fuisse trium librarum cum dimidio grossorum reddituum hereditarium».

Wat de waarde van dit geld beteekent, kunnen we eenigszins uitmaken bij vergelijking: Hellewaghen gaf 3 pond voor het bouwen van één cel, en deze som bleek nagenoeg voldoende. Voor den muur langs den Scheldekant gaf hij 12 pond, maar ook dit bekostigde den heelen muur niet. Bemerkt evenwel dat de gift, die Hovorst de eerste heet, zulk een bedrag jaarlijks bezorgde.

Tot hier toe hebben we de notarieele akte waaruit Raissius de verklaring van Hovorst zegt gehaald te hebben nog niet terug gevonden.

In het *Obituarium* ontdekken we nu enkele historische datums. Zoo alerst:

«Anno Domini 1323, nona kalendis Aprilis adventus Iohannis primi prioris et fratrum ordinis Cathusiensis ad locum istum.»

Dit beteekent: In het jaar ons Heeren 1324, op den 24sten Maart, is broeder Jan de eerste prior, met de broeders Karthuizers te dezer plaatse (Kiel) aangekomen.

Bemerkt nu dat dit juist de datum is van het concordaat met het kapittel (Sabbato post dominicam qua cantatur Oculi). We hebben ons de vraag te stellen of de schrijver van het *Obituarium* die aan het werk toog in het begin der XVde eeuw, niet eenvoudig den datum van het oudste archiefstuk dat hij ontdekte genomen heeft voor het stichtingsjaar.

Van waar zijn hier nu die karthuizers gekomen?

Hier ook is er een traditie. Raissius weet ons te zeggen dat ze herwaarts kwamen uit de Cartusia van Capella sanctae Mariae

prope Angiam; bedoeld is de O. L. Vr. kapel bij Edingen in Henegouw, welk klooster was gesticht geworden in 1314. En we ontdekken in het *Obituarium* een overeenkomst tusschen de huizen van Antwerpen en van Edingen omtrent de gebeden voor beider afgestorvenen. Het is waar dat dit accoord eerst van 1398 dagteekent en met meerdere huizen werd aangegaan. Maar er zijn nog andere teekenen van verwantschap. (Gift van een pastoor van Edingen).

Wie heeft nu deze karthuizers van Edingen naar Antwerpen geroepen? Wie heeft hun den eersten grond daar op het Kiel bezorgd? Dit blijft een raadsel. Een veronderstelling willen we er toch aan wagen.

De kapel van Ste-Catharina op het Kiel.

We weten dat Hugo Nose op zijn nieuwe gronden op het Kiel een kapel had mogen openen, ondanks het kapittel en we ontdekten ook hoe die kapel kort na 1250 moet zijn gesloten geworden, op aanvraag van het kapittel bij den bisschop, gezien Nose niet meer bij machte was zijne stichting geldelijk te sustenteeeren.

Wat is er van deze kapel geworden?

Het komt ons voor dat de bevolking van Kiel en Beerschot, door het omwallen van het Antwerpsche centrum en vooral door het insluiten van St Michielsabdij binnen die wallen, wel in een gansch bijzonderen toestand was geraakt in zake hare kerk. Men behoorde tot de parochie van Antwerpen maar men was er door wallen van afgescheiden, door poorten van afgesloten bij avond en nachttijd. Sinds de eerste jaren der XIVde eeuw, toen Sint Michiels bij de stad werd ingesloten, moet men op het herstellen der oude kapel hebben gedacht.

Zijn de karthuizers niet bijgeroepen tot het bedienen dier kapel?

Bemerkt dat er in het concordaat met het kapittel geen sprake van die kapel is: de kanunniken geven de broeders de toelating een «kerk» te bouwen.

In het *Obituarium* zullen we nu van de «kapel van S. Catharina» vernemen en wel uit volgende belangrijke aanteekening:

«Anno 1325 heeft heer Herman, bij Gods genade episcopus Henensis, den heer Guido, bisschop van Kamerijk in de pontificale taak vervangende, op 29 April hier in de kapel van S. Catharina het altaar gewijd ter eere van het H. Kruis, van O. L. V., van St Jan Baptist onzen patroon, van S. Andries, van S. Catharina en van alle de heiligen. En tot kerkhof heeft hij gewijd de plaats «infra capellam» en den grond daar rondom behalve aan de Oostzijde, evenals den weg van de kapel naar de cellen, alsook het vierkant en het graspleintje die door de cellen

omgeven zijn. En als kerkwijdingsdag bepaalde hij den eersten Zondag na H. Kruisvinding (3 Mei) en hij schonk veertig dagen aflat op dien dag en doorheen de octaaf en op de feestdagen en octaven der vermelde heiligen.

Van deze kapel die buiten het eigenlijke klooster lag, zooals we later zeer duidelijk vernemen en die door de bevolking van het Kiel, ook door de vrouwen, mocht worden bezocht, wat met de kerk van later niet het geval was, hebben de karthuizers zich tot in 1337 bediend. Er was geen gewijd altaar meer in, toen zij er kwamen, maar de kapel bestond. Heeft niet die kapel de plaats van het nieuwe klooster bepaald?

De eerste Antwerpsche weldoeners.

De titel S. Catharinahuis vernemen we op 18 Juli 1324 uit de goedkeuringsakte van onzen hertog. De eerste weldoeners van dit St Catharinahuis blijken te zijn, naar de schepenbrieven van het Cartularium uitwijzen, heer Godevaart vān Brecht (9 Februari 1326), die goederen geeft te Vremde, te Loenhout en te Zundert, Kerstine van der Dulf die de karthuizers land geeft in Peterspolre en in de twee Lederwijken van Wilmarsdonk en van Ekeren (8 Juli 1326). Wij vernemen ten andere dat haar neef Jan van Zantvliet in 't klooster der karthuizers treedt; en zijne tante schenkt hem daartoe een gemet lands te Zantvliet, «om zijn cel mede te volmaken». Deze Jan van Zantvliet vonden we later in het huis terug als prior.

En dan hebben we als weldoener heer Laureis Cant Janszoon, die aan het nieuwe bedehuis van het Kiel een gedeelte schenkt van het oude Moerseterland onder Boechout. (24 Juni 1327).

Ook in de testamenten begint men nu de karthuizers te gedenken. Aldus doet Margarita de Hare (27 Maart 1327) en een der eerste jaargetijden bij de Kielsche karthuizers gesticht, is wel dat van Elisabeth van Hackendonk (21 October 1330).

Weldra kiezen ook de voornaamste Antwerpsche geestelijken hun grafstede in de kapel of in het kapittelhuis van de broeders. Zoo vernemen we uit 't *Obituarium* dat magister Jan Tuclant de kanunnik, voor de trappen van het hoogaltaar der kerk van het Kiel is begraven geworden (7 September). Zoo werd daar ook begraven de kapelaan Stephaan Wilmaer (in het kapittelhuis, 2 October) de heer Jan Drake (bij den ingang van het koor aan de plaats van den prior), enz., enz. Maar hiermede zijn we de periode ingetreden der «stichters» die we beter «opbouwers» zouden heeten. Hellewaghen, Molnere en Hovorst en hebben we de oorspronkelijke kapel en meteen de eerste periode verlaten!

Maar waar het *Obituarium*, de lijst eindigt der individueele weldoeners of begiftigers, daar vinden we een kleine nota die ons plots heel wat opklaart omtrent het begin: «Te rekenen bij de weldoeners, de abten van S. Michiels die in den beginne, gedurende vele jaren, wanneer de vijf of zes broeders die dit huis begonnen, in een onbeschrijfelijke armoede waren, deze met veel menschelijkheid op verschillende manieren zijn ter hulp gekomen».

De S. Michielsheeren zijn dus van den beginne af de stichting genegen geweest.

Besluit.

Dank zij de studie van het *Cartularium* en het *Obituarium* is er een nieuwe en tamelijk te stoffeeren geschiedenis van de karthuizers van het Kiel te schrijven. Zeker zullen er vele vraagstukken daarbij oprijzen die men niet, wellicht nooit, oplossen zal, maar des ondanks zullen we toch de geschiedenis van het Kiel, van Antwerpen, van de godsvrucht in de Nederlanden met heel wat gegevens kunnen vermeerderen. Daartoe hoeft er nu een uitgave van de twee vermelde boeken, wil alles tot zijn recht komen...

Intusschen is het ons duidelijk geworden dat de oorsprong van het Kielsche huis niet bij de vermeende «stichters» gelegen is, en eerder bij de oude Kielsche kapel is te zoeken. Onze geschiedenis ontdaan van hare legenden, wordt er te interessanter om.